

ΑΠΟ ΤΗ ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΣΤΟΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟ ΜΑΡΑΣΛΗ:
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΘΕΑΤΡΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΟΔΗΣΣΟ

Το άρθρο αυτό δίνει έναν πρώτο απολογισμό για την ερευνητική αποστολή της Ελληνικής Θεατρολογίας στην Οδησό (10-20 Σεπτ. 2008). Στο Α' μέρος, η Ιρένα Μπογνάνοβιτς παρουσιάζει ένα συνοπτικό μελέτημα για το ελληνικό θέατρο της Οδησού μαζί με τα πεπραγμένα και τα αποτελέσματα της παραμονής της στο ουκρανικό λιμάνι της Μαύρης Θάλασσας. Στο Β' μέρος, ο Βάλτερ Πούχνερ προσφέρει πρόσθετα σχόλια και μια πρώτη αποτίμηση της σημασίας των ευρημάτων.

Α'

Εισαγωγικά

Κατά τον Σεπτέμβριο του 2008 ολοκληρώθηκε το πρώτο μέρος της πέμπτης θεατρολογικής αποστολής με προορισμό την κριμαϊκή πόλη Οδησό, όπου ζούσε και αυξανόταν ελληνική εμπορική κοινότητα από την ίδρυση της πόλης, το 1794.¹ Η συλλογή ανέκδοτων πηγών της ιστορίας του νεοελληνικού θεάτρου από τις βιβλιοθήκες και τα αρχεία του εξωτερικού διεξάγεται στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος: «Το ελληνικό θέατρο στην εποχή του Μεσαίωνα, της Αναγέννησης και της Τουρκοκρατίας» της Ακαδημίας Αθηνών. Η συστηματική διερεύνηση των βιβλιοθηκών και αρχείων των ελληνικών παροικιών του εξωτερικού επιδιώκει τον εντοπισμό ανέκδοτων χειρόγραφων δραματικών έργων, τη συλλογή ανέκδοτων πηγών της ιστορίας του νεοελληνικού θεάτρου, πληροφοριών, εγγράφων και άλλων τεκμηρίων για τις θεατρικές παραστάσεις του παρελθόντος.² Τέτοιο υλικό δημοσιεύεται στην εκδοτική σειρά: «Κείμενα και μνημεία του προεπαναστατικού ελληνικού θεάτρου» (Text and Documents of the Early Modern Greek Theatre) της Ακαδημίας, από την οποία έχουν κυκλοφορήσει δύο τόμοι: Βάλτερ Πούχνερ: *Μυθολογικές και φιλοσοφικές σάτιρες στο ελληνικό προεπαναστατικό θέατρο (αρχές 19^{ου} αιώνα)*. «Κωμωδία του μήλου της έριδος», «Επίανδος, ήτοι Το φανάρι του Διογένητος». *Φιλολογική έκδοση*, Αθήνα 2004, 203σ. και Walter Puchner: *The Crusader Kingdom of Cyprus-A theatre Province of Medieval Europe? Including a critical edition of the Cyprus Passion Cycle and the «Representatio figurata» of the*

¹ Μετά το τέλος του ρωσοτουρκικού Πολέμου η νικήτρια Μεγάλη Αικατερίνη της Ρωσίας αναγνώρισε τη στρατηγική σημασία της περιοχής και τον λιμανιού στον Εύξεινο Πόντο και ίδρυσε την Οδησό το 1794. Τότε η πόλη είχε 2.349 κατοίκους από τους οποίους οι 224 ήταν Έλληνες και το οικόσημο της πόλης είχε τέσσερις γλώσσες: ρωσικά, ελληνικά, ιταλικά και γερμανικά. Βλ. *Istoria Odessa* [Ιστορία της Οδησού, συλλογικό έργο]. Odessa: Друк, 2002, σσ. 57-84, όπως

και το Β. Β. Γολοτα: *Театральная Одесса* [Θεατρική Οδησός]. Киев: Мистецтво, 1990, σσ. 9-10.

² Βλ. Β. Πούχνερ: «Μεθοδολογικοί προβληματισμοί και ιστορικές πηγές για το ελληνικό θέατρο του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα. Προοπτικές και διαστάσεις, περιπτώσεις και παραδείγματα», *Παράβασις* 1, 1995, σσ. 11-112 και στον τόμο: *Δραματοουργικές αναζητήσεις. Πέντε θεατρολογικά μελέτηματα*, Αθήνα 1995, σσ. 141-344, ιδίως σσ. 143-144.

Presentation of the Virgin in the Temple, Athens 2006, 304σ.: ο τρίτος τόμος βρίσκεται υπό έκδοση: Σοφία Βασιλείου / Γρηγόρης Ιωαννίδης / Βάλτερ Πούχνερ: *Κωνσταντίνου Καββάκου του Χίου, Ελληνικές θεατρικές μεταφράσεις: Ρακίνα «Ο Μέγας Αλέξανδρος», Βολταίρου «Η Σκώπια», Βουκουρέστι 1806. Φιλολογική έκδοση*, Αθήνα 2009, όπως και ο τέταρτος: Β. Πούχνερ: *Γεωργίου Σακελλαρίου, Τα σωζόμενα θεατρικά («Κόδρος» 1786 ανέκδοτο, «Τηλέμαχος και Καλυψώ» και «Ορφέως και Ευρυδίκη», Βιέννη 1796)*, Αθήνα 2009, ενώ ο πέμπτος βρίσκεται στο στάδιο της αποπεράτωσης: Άννα Ταμπάκη / Βάλτερ Πούχνερ: *Κοινωνικές σάτιρες του ελληνικού προεπαναστατικού θεάτρου (Βουκουρέστι 1800-1820). «Κωμωδία νέα της Βλαχίας», «Τα αγροΐα του Γενεράλη», «Χαρακτήρ της Βλαχίας», Φιλολογική έκδοση*, Αθήνα 2009, όπως και ο έκτος: Ιωσήφ Βιβιλάκης: *Κωμωδία, ήτοι Έργα και καμώματα του μιανού ψευδοασκητού Αυξεντίου του εν τω Κατιρλίω και των ασεβεστών και αθέων εκείνου μαθητών, οπαδών και διδασκάλων, ή Αυξεντιανός μετανοημένος [1752]. Έκδοση, εισαγωγή, σχόλια*, Αθήνα 2009.

Τα αποτελέσματα των θεατρικών αποστολών (Μάιος-Ιούνιος 2002 στη Ρουμανία, Μάιος-Ιούνιος 2002 και Μάιος-Ιούνιος 2003 στη Ρώμη, Νοέμβριος 2004 στην Ουγγαρία) δημοσιεύτηκαν στα εξής άρθρα: Γρ. Ιωαννίδης / Β. Πούχνερ: «Πορίσματα ερευνητικής αποστολής της Ελληνικής Θεατρολογίας σε αρχαία ρουμανικών πόλεων», *Παράβασις* 6, 2005, σσ. 95-105, Γ. Βαρζελιώτη / Β. Πούχνερ: «Νέες ειδήσεις για (παρα)θεατρικές εκδηλώσεις των καθολικών ταγμάτων στον Αιγαιοπελαγίτικο χώρο την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης. Παραλειπόμενα για σχολικές παραστάσεις και παραστατικές λιτανείες», *Παράβασις* 6, 2005, σσ. 17-41 και Γρ. Ιωαννίδης / Β. Πούχνερ: «Στα ίχνη του Γεωργίου Ζαβίρα. Αποτελέσματα ερευνητικής αποστολής στην Ουγγαρία», *Παράβασις* 7, 2006, σσ. 69-77).

Η πρώτη δεκαήμερη αποστολή στην Οδησό σχεδιάστηκε ως κατατοπιστική διερεύνηση της ελληνικής θεατρικής ζωής από τις πρώτες ελληνικές παραστάσεις στην αρχή του 19^{ου} αιώνα μέχρι την Ρωσική Επανάσταση. Η πρωτότυπη έρευνα στα αρχαία και στις βιβλιοθήκες αφορούσε την ελληνική εκατόχρονη θεατρική δραστηριότητα στο λιμάνι του Εύξεινου Πόντου, όπου από την αρχή του 19^{ου} αιώνα μετανάστευαν τακτικά οι Έλληνες, οργανώνοντας το 1814 και τη μυστική Φιλική Εταιρεία.³

Οι παλαιότερες ελληνικές δημόσιες παραστάσεις, εκτός από τα Επάνησα ξεκίνησαν στα σημαντικά κέντρα του ελληνισμού της διασποράς (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Αλεξάνδρεια, Βουκουρέστι, Ιάσιο, Οδησό, Τεργέστη).⁴ Οι ευνοϊκές οικονομικές και πολιτιστικές συνθήκες υπό την διοίκηση του δούκα Richelieu (1803-1814) δημούργησαν θεατρική ζωή στην Οδησό, όπου η πρώτη παράσταση πραγματοποιείται ήδη από το 1805.⁵ Ο γαλ-

³ Στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα μετά την ήττα από τους Τούρκους, περίπου χίλιοι αντάρτες βρήκαν καταφύγιο στην Οδησό ένα γεγονός που χαρτέρισε και ο ανταρταρικός Πούσανι που ζούσε κατά το διάστημα 1923-4 στην Οδησό. Βλ. Β.Β. Γολοτα, ό. π. (1990), σσ. 20-23.

⁴ Υπάρχει και άλλη βιβλιογραφία. Εδώ αναφερόμαστε στο συνοπτικό άρθρο της Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου: «Το θέατρο στα κέντρα του μεζονος ελληνισμού», *Επιλογος*, 1998, σσ. 183-189.

Όπως μας ενημερώνει η ίδια για τον δεύτερο τόμο της *Εγκυκλοπαίδειας του Ιδρύματος Μειζονος Ελληνισμού* (υπό έκδοση) έχει ετοιμάσει το άρθρο για τη θεατρική ζωή στην Οδησό μέχρι το 1910.

⁵ Η πόλη από την ίδρυση της λόγω του εμπορίου και του μετέπειτα status του ελεύθερου λιμανιού προσελκύει ξένους και περιοδεύοντες θιάσους. Την πρώτη παράσταση έδωσε ένας πολωνικός θιάσος στις 10 Φε-

λικής καταγωγής κυβερνήτης της πόλης στο διάστημα 1804-1809 προσέφερε 25.000 ρούβλια στο διάσημο αρχιτέκτονα από την Πετρούπολη, Thomas de Tomon, για την ανέγερση δημόσιου θεάτρου. Το κτήριο κατασκευάστηκε σε κλασικιστικό στυλ χωρητικότητας 700-800 ατόμων⁶. Το δημοφιλές θέατρο κήριε τη νύχτα της 1^{ης} Ιανουαρίου 1873 μετά την παράσταση μιας όπερας.⁷ Το αντικατέστησαν άλλοι θεατρικοί χώροι που δημιουργήθηκαν στην πόλη, από τους οποίους ο πιο σημαντικός, από το 1875, ήταν το «Ρωσικό Δραματικό Θέατρο» (Руский драматический театр).⁸ Το καινούργιο επιβλητικό κτήριο του «Δημοτικού Θεάτρου» κατασκευάστηκε σε σχέδια των F. Fellner και G. Helmer και εγκαινιάστηκε το 1887 επί της δημοχίας του μεγάλου Έλληνα ευεργέτη Γρηγόριου Μαρασλή⁹.

Από το 1814 μαρτυρούνται ερασιτεχνικές ελληνικές παραστάσεις στη σημερινή ουκρανική πόλη της Μαύρης Θάλασσας¹⁰. Τα θεατρικά δρώμενα της ελληνικής κοινότητας της Οδησού πριν το '21 αναφέρονται επανειλημμένα στις ιστορίες του νεοελληνικού θεάτρου¹¹, με την πρώτη παράσταση *Θεμιστοκλής εν Περσία* του Μεταστάσιου «εις γραικικήν διάλεκτον»¹². Το 1816, ο πρίγκιπας Νικόλαος, ο μετέπειτα τσάρος, είχε την ευκαιρία να δει το ελληνικό δράμα *Σουλιώτες*¹³, και ένα χρόνο μετά, ο πρίγκιπας Μιχαήλ, την τραγωδία *Λεωνίδα εν Θερμοπύλαις*, η οποία εκδόθηκε ανώνυμα το 1816 με τη χρηματοδότηση του Υδραίου καπετάνιου Νικολάου Παντελή Νικολάκη. Τον Φεβρουάριο του 1818 ανέβηκε η αρχαία τραγωδία *Φιλοκτήτης* του Σοφοκλή σε διασκευή του Νικολάου Πίγκολου, ο οποίος έγραψε και το πρωτότυπο έργο *Θάνατος του Δημοσθένους* που παρουσιάστηκε στις 7/19 Σεπτεμβρίου 1818 και επαναλήφθηκε στις 15 Φεβρουαρίου 1819¹⁴, μαζί με το δραματοποιημένο διάλογο *Η Ελλάς και ο Ξένος* του Γεωργίου Λασσάνη. Σύντομα ανεβαίνει με μεγάλη επιτυχία και η τρίπρακτη τραγωδία *Αρμόδιος και Αριστογείτων* του Λασσάνη, η οποία καταγγέλλει την τυραννία. Το 1820 δόθηκαν στην Οδησού δύο σημαντικά έργα του Βολταίρου: ο *Μωάμεθ και ο Θάνατος του Καίσαρος*. Το πρόγραμμα του ελληνικού θιάσου περιελάμβανε και επαναλήψεις επιτυχημένων έργων, που είχαν στο προαναφερόμενο ρεπερτόριο τους.¹⁵ Αυτή η πρώιμη θεατρική παραγωγή της ελληνικής διασποράς εκτός από τον πα-

βρουαρίου 1805. Βλ. Β. Β. Γολοτα, ό. π. (1990), σ. 11.

⁶ *Odessa в произведениях графики XIX века: Odessa in graphic works of the XIXth century* (συλλογικό έργο), ΟΚΦΑ, Odessa 1997, σσ. 404-406.

⁷ Βλ. Β. С. Максименко: Два века одесского городского театра [Δύο αιώνες του δημοτικού θεάτρου της Οδησού], Αστροπριντ, Odessa 2005, σ. 23.

⁸ Οι τοπικές εφημερίδες στα ρωσικά αναφέρουν ότι σε αυτό το κτήριο παίζονταν σποραδικά και ελληνικές παραστάσεις του 19^{ου} αιώνα. Για το θέατρο βλ. Β. Β. Γολοτα, ό. π. (1990), σσ. 60-61.

⁹ *Γρηγόριος Μαρασλής: 175 χρόνια από τη γέννησή του*, Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού, Οδησός 2006, σσ. 22-25 και σσ. 46-47.

¹⁰ Η μετάφραση του έργου *Θεμιστοκλής εν Περσία* του Μεταστάσιου θεωρείται η πρώτη τεκμηριωμένη ελληνική θεατρική δραστηριότητα στην Οδησού. Βλ. *Ελληνικός Τηλέγραφος*, 1814, σσ. 574-575.

¹¹ Βλ. Ν. Λάσκαρης: *Ιστορία του Νεοελληνικού θεά-*

τρου. Τόμ. Α', 1938, σσ. 150-178, Γ. Σιδέρης: *Ιστορία του νέου ελληνικού θεάτρου 1794-1944*. Τόμ. Α', Αθήνα 1951, σσ. 18-23.

¹² Α. Ταμπάκη: «Το ελληνικό θέατρο στην Οδησού (1814-1818): Αθησαύριστα στοιχεία», *Ερασιτεχνικός* 16, 1980, σσ. 229-238 (= *Η νεοελληνική δραματολογία και οι δυτικές της επιδράσεις (18^{ου}-19^{ου} αι.)*, Αθήνα, 1993, σσ. 39-49) και της ίδιας: «Το εθνικό θέατρο των Ελλήνων στην Οδησού», *Ε-Ιστορικά* «[Φιλική Εταιρεία] Άγνωστες πτυχές της μουσικής οργάνωσης», *Ελευθεροτυπία*, τχ. 14^η Σεπτεμβρίου 2000, σσ. 42-49.

¹³ Α. Φενερίλη-Παναγιωτοπούλου: «Το θεατρικό έργο *Σουλιώτες*, 1809-1827», *Ερασιτεχνικός* 3 (15/16), 1965, σσ. 157-164.

¹⁴ Δ. Σπάθης: *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 145-198.

¹⁵ Η βασική βιβλιογραφία για το ρεπερτόριο είναι η εξής: βλ. Δ. Σπάθης, ό. π. (1986), σσ. 9-68 ιδίως σσ.

τριωτικό της χαρακτήρα¹⁶, φανερώνει και τις ευνοϊκές επιδράσεις του πολιτιστικού περιγυρού της Οδησού, ο οποίος πρέπει να γοήτευε και στα επόμενα εκατό χρόνια την ελληνική κοινότητα, ηθοποιούς και καλλιτέχνες.¹⁷

Στις παραμονές της επανάστασης σταματάει η έρευνα αλλά όχι και το ενδιαφέρον για τις θεατρικές παραστάσεις στην Οδησό. Για τις μετέπειτα δεκαετίες σπάνια βρίσκουμε πληροφορίες. Υπάρχουν μόνο δύο αναφορές στη δωδεκαετή έρευνα του *Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών* που κυκλοφόρησε ως εκτενής δίτομη έκδοση: μία αμφιλεγόμενη το 1868¹⁸, και μία το 1874-75, όταν ο θίασος Χαλκιοπούλου ανέβασε στις 24 Νοεμβρίου 1874 τη *Μερόπη* του Δημητρίου Βερναρδάκη και στις 29 του ίδιου μήνα το έργο *Οι δύο λοχία* των Daubigny, Baudouin και Maillard¹⁹. Μία ακόμα μνεία που συσχετίζεται με την θεατρική Οδησό είναι από τη μονογραφία για τον ηθοποιό και θιασάρχη Νικόλαο Λεκατσά, ο οποίος, όταν για δεύτερη φορά διασπάρθηκε ο θίασός του, αναχώρησε στις 12 Μαρτίου 1884 για την Οδησό, όπου θα παραμείνει μέχρι τις αρχές Μαΐου.²⁰ Η καλλιτεχνική ατμόσφαιρα της Οδησού μάγευε τους ελληνικούς θιάσους που την αναφέρουν σαν σταθμό της περιουσίας τους. Και αντίστοιχα και οι εκπατρισμένοι Έλληνες γοητεύονταν από το θέατρο και εξασφάλιζαν μετακλήσεις θιάσων από την μητρόπολη.

Οι πληροφορίες για τις προεπαναστατικές παραστάσεις στην Οδησό βασίζονται στα τρία περιοδικά της εποχής που κυκλοφορούσαν τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα: *Ερμής ο Λόγιος*, *Ελληνικός Τηλέγραφος* και *Φιλολογικός Τηλέγραφος*.²¹ Ο τύπος συνεχίζει να είναι ο πιο αξιόπιστος μάρτυρας των θεατρικών δρώμενων στην Οδησό και για τους μετέπειτα ερευνητές, οι οποίοι θα αναζητήσουν σκόρπιες πληροφορίες ανάλογα με την έρευνα που κάνουν. Η συγκρότηση της πραγματικής εικόνας για την ελληνική θεατρική ζωή στην πόλη της Μαύρης Θάλασσας το 19^ο αιώνα απαιτεί συστηματική έρευνα στην Οδησό σε συνδυασμό με το ήδη υπάρχον εγγώριο υλικό.

Έκθεση της αποστολής στην Οδησό (από τις 10 μέχρι 20 Σεπτεμβρίου 2008)

Το ερευνητικό πρόγραμμα της Ακαδημίας Αθηνών ανέλαβε σε μια πρώτη φάση να εντοπίσει και να συγκεντρώσει όλα τα σχετικά με το ελληνικό θέατρο δημοσιεύματα που εμφα-

49-61 και Α. Ταμπάκη: *Το νεοελληνικό θέατρο (18^{ος} -19^{ος} αι)*. Ερευνητικές προσεγγίσεις. Αθήνα, 2005, σσ. 140-151.

¹⁶ Γ. Ι. Ζωΐδης: «Το θέατρο της Φυλικής Εταιρείας», *Επιθεώρηση Τέχνης*, Απρ. 1963, σσ. 260-281 ιδίως σσ. 263-266.

¹⁷ Μ. Καραβία: «Έλληνες ηθοποιοί και καλλιτέχνες στην Οδησό», *Επτά ημέρες*: «Το θέατρο της διασποράς», *Καθημερινή*, 7-9-2003, σσ. 11-14.

¹⁸ Θ. Χατζηπανταζής: *Από τον Νεΐλον μέχρι τον Δουνάβηως: Το χρονικό της ανάπτυξης του ελληνικού επαγγελματικού θεάτρου στο ευρύτερο πλαίσιο της Ανατολικής Μεσογείου, από την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους ως τη Μικρασιατική Καταστροφή (1828-*

1875). Τόμ. Α/2. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2002, σ. 666.

¹⁹ Βλ. Θ. Χατζηπανταζής, *ό.π.*, σσ. 984-985.

²⁰ Α. Δημητριάδης: *Σαιξπηριστής, άρα περιπτός. Ο ηθοποιός Νικόλαος Λεκατσάς και ο δύσβατος δρόμος της θεατρικής ανανέωσης στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006, σ. 104.

²¹ Ρ. Αργυροπούλου – Α. Ταμπάκη: *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ερευτήρια. Γ': Ειδήσεις διά τα Ανατολικά Μέρη 1811, Ελληνικός Τηλέγραφος 1812-1836, Φιλολογικός Τηλέγραφος 1817-1821*. Επιμέλεια, Αθήνα, 1983 [Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 27].

νίζονται στον τοπικό τύπο στο διάστημα των εκατό περίπου χρόνων, δηλαδή από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα μέχρι τις 7 Φεβρουάριου 1920 όταν ο Κόκκινος Στρατός κατέλαβε οριστικά την Οδησό. Εκ πρώτης όψεως στόχος εξαιρετικά φιλόδοξος, αλλά η επιτυχία κάθε ερευνητικού ταξιδιού, εκτός από τις απαραίτητες προετοιμασίες, εξαρτάται και από τον παράγοντα της τύχης, που στην περίπτωση της Οδησού στάθηκε με το μέρος μας.

Η σημερινή εικόνα της έρευνας

Η τελευταία ερευνητική προσπάθεια στην Ουκρανία απέδειξε μέχρι στιγμής ότι τα έγγραφα στοιχεία για το θέατρο στην πλούσια κριμαϊκή ελληνική παροικία διατίθενται σχεδόν αποκλειστικά στις εφημερίδες και στα περιοδικά του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, που εκδίδονται στην Οδησό. Κάθε μετέπειτα έρευνα πρέπει να περιοριστεί στην «Επιστημονική Βιβλιοθήκη Μαξίμ Γκόρκι», επειδή μόνο η αποδελτίωση των ρωσικών και τοπικών ελληνικών εφημερίδων αποδίδει αποκλειστικές πληροφορίες για τις ελληνικές παραστάσεις κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

α) σήμερα μπορούμε να σχηματίσουμε την εικόνα για την πλούσια θεατρική περίοδο στο διάστημα 1884-85, διασταυρώνοντας πληροφορίες από τις δύο ρωσικές εφημερίδες *ОДЕССКІЙ ВѢСТНИКЪ* και *ОДЕССΚІЯ НОВОСТИ* (αναμένεται ειδικό μελέτημα).

β) οι πέντε τοπικές ελληνικές εφημερίδες *ΚΟΣΜΟΣ*, *ΦΩΣ*, *ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΣΤΗΡ*, *ΉΛΙΟΣ* και *ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ*, οι οποίες τυπώνονται στο διάστημα 1906-1917 στην Οδησό, τεκμηριώνουν τα στοιχεία για τους ελληνικούς περιοδεύοντες θιάσους, το ρεπερτόριο τους, αίθουσες των παραστάσεων, την κρίση του κοινού κτλ. (αναμένεται ειδικό μελέτημα).

γ) τα ρωσικά θεατρικά περιοδικά και βιβλία που εντοπίστηκαν, βοηθούν στη διαμόρφωση μιας γενικότερης εικόνας της θεατρικής ζωής στην Οδησό, έτσι ώστε να αξιολογηθούν τα ελληνικά θεατρικά δρώμενα μέσα σε ένα σφαιρικό πλαίσιο των θεατρικών δραστηριοτήτων στην πόλη.

Σταθμοί της ερευνητικής αποστολής

Η αποστολή στην Οδησό διήρκεσε 10 μέρες (10/09/2008-20/09/2008) και περιέλαβε σχετικές αναζητήσεις στους εξής οργανισμούς: α) Το «Παράρτημα του Ιδρύματος Ελληνικού Πολιτισμού», το οποίο βρίσκεται σε μία από τις οικίες του Μαρασλή, στην πάροδο Κράσι 18. Ο επίσημος ελληνικός πολιτισμικός φορέας στην Οδησό περιέχει βιβλιοθήκη ελληνικών και ρωσικών βιβλίων, όπως και το Μουσείο για τη Φιλική Εταιρεία. Φάνηκε αναμφισβήτητα πολύ χρήσιμος, αφού ο διευθυντής κ. Σωφρόνης Παραδεισόπουλος ενημέρωσε το κρατικό αρχείο και τη βιβλιοθήκη, ότι διεξάγεται σχετική έρευνα της Ακαδημίας Αθηνών. Αναντικατάστατη ήταν και η βοήθεια της κ. Γκαλίνας Ιζουβίτσα (μιλάει μόνο ουκρανικά), η οποία είναι υπεύθυνη προγραμματισμού και δημοσίων σχέσεων του Ιδρύματος στην Οδησό. β) Το «Κρατικό Αρχείο» στεγάζεται σε ένα παλιό κτήριο που είναι υπό ανακαίνιση και είναι κλειστό για τους επισκέπτες. Ο διευθυντής κ. Ίβαν Ίβανοβιτς Νίτοτοσκο μου έδωσε την άδεια να διεξάγω σχετικές έρευνες στο αρχείο, αλλά οι δυσανάγνωστες καρτέλες δυσχέ-

ραιναι σε απελπιστικό βαθμό κάθε αναζήτηση. Περίπου εκατό κακογραμμένα δελτία αναφέρονταν στο θέατρο, αλλά δυστυχώς ήταν οικονομικού ή διοικητικού περιεχομένου. Δέκα που παρουσίαζαν κάποιο ενδιαφέρον (στον τίτλο είχαν την ένδειξη ότι στους φακέλους θα βρισκόταν αφίσες, προγράμματα ή ρεπερτόριο) φωτογραφήθηκαν. Μετά από την εξέταση των φακέλων δεν βρέθηκε τίποτα που να φωτίσει άμεσα την ερευνά μας. γ) Το «Ρωσικό θέατρο» (Одесский Русский драматический театр), το οποίο κατά σύμπτωση βρίσκεται στην οδό Ελλήνων 48, απέδειξε τελικά ότι είναι άσκοπη η αναζήτηση πληροφοριών και τεκμηρίων για τις ελληνικές παραστάσεις στο κρατικό αυτό αρχείο. Σε συνάντηση με τον κ. Ιουσένκο, διευθυντή της δραματικής σκηνης του θεάτρου, όπου κατά τον 19^ο αιώνα φιλοξενήθηκαν και οι ελληνικοί θίασοι, πληροφορηθήκαμε ότι στο τοπικό αρχείο γενικά δεν υπάρχει υλικό σχετικά με τις θεατρικές δραστηριότητες έως το 1920. Αυτό επιβεβαιώνει και το εορταστικό πρόγραμμα που μας χάρισε, όπου με χρυσά γράμματα αναγράφονται τα 75 χρόνια της ύπαρξης του, δηλαδή από την 1926. Πάντως στην είσοδο γράφει ότι το θέατρο ιδρύθηκε το 1875! δ) Η πλούσια σε εφημερίδες και θεατρικά περιοδικά «Επιστημονική Βιβλιοθήκη Μαξίμ Γκόρκι» ήταν αξιόπιστη πηγή για τις ελληνικές παραστάσεις του 19^{ου} και αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλουμε στη διευθύντρια κυρία Όλγα Μπατουσάνσκαγια, όπως και στην κυρία Τατιάνα Σούροβα του τμήματος Τέχνης της Βιβλιοθήκης, η οποία με την προσωπική της ευθύνη και παρά τους αυστηρούς κανονισμούς του ιδρύματος, μας άφησε, λόγω του όγκου της δουλειάς, να αναπαράγουμε ένα μέρος του υλικού και σε ψηφιακή μορφή.

Συγκεκριμένα, πολύτιμοι αρωγοί στην προσπάθειά μας στάθηκαν σε κάθε περίπτωση και η Ρένα Καράμπελα (Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού), ο Ακαδημαϊκός Β. Σ. Μακσιμένκο, δύο υπότροφοι της Ελληνικής Κυβερνήσεως Μακσίμ Στάνκο και Άλα Μίνιτς. Σε κάθε βήμα της αποστολής προσπαθήσαμε να έρθουμε σε επαφή με τους υπεύθυνους των φορέων, έτσι ώστε να εκπληρώνεται και ο βασικός στόχος της αποστολής μας: η συγκρότηση ενός δικτύου ανθρώπων, το οποίο και στο μέλλον θα μπορούσε να είναι προετοιμασμένοι ότι μέχρι στιγμής αποστολές. Οι επόμενοι ερευνητές πρέπει να είναι προετοιμασμένοι ότι μέχρι στιγμής η μοναδική γλώσσα συνεννόησης είναι τα ρωσικά ή τα ουκρανικά, επειδή το μεγαλύτερο μέρος των υπαλλήλων είναι προχωρημένης ηλικίας. Το υλικό δεν είναι καταχωρημένο σε ψηφιακή μορφή και η αναζήτηση γίνεται μέσα από τους καταλόγους ή εξαρτάται από την ευγένεια και την προθυμία των υπαλλήλων (αυτά τα δύο στοιχεία ήταν το κλειδί στην εξεύρεση πέντε ελληνικών εφημερίδων που κυκλοφορούσαν στην Οδησό στις αρχές του 20^{ου} αιώνα). Θα θέλαμε και από αυτή τη θέση να ευχαριστήσουμε όλους όσοι βοήθησαν στην αποστολή μας με κάθε δυνατή διευκόλυνση και πληροφορία.

Πορίσματα της ερευνητικής αποστολής

α) η πρώτη εφημερίδα που κυκλοφόρησε στην Οδησό ήταν η γαλλική *MESSAGER* (1820-1823), η οποία άλλαξε τίτλο στις 2 Ιανουαρίου 1824 σε *JOURNAL D' ODESSA* και από τις 5 Ιανουαρίου 1827 άρχισε να βγαίνει και δίγλωσση σαν *JOURNAL D' ODESSA / ОДЕССКІЙ ВѢСТНИКЪ*. Η εφημερίδα που στην αρχή ήταν εμπορικο-οικονομικού περιεχομένου, με την πάροδο του χρόνου άρχισε τακτικά να ενημερώνει και για τα θεατρικά γεγονότα της πόλης, στα οποία συμπεριλαμβάνονται και οι ελληνικές παραστάσεις.

β) η δεύτερη εφημερίδα *ОДЕССКІЯ НОВОСТИ* στα ρώσικα άρχιζε να βγαίνει την 1^η Δεκεμβρίου 1884 και από την αρχή παρακολουθεί τα θεατρικά δρώμενα της Οδησού. Ήδη από το αρ. 2, στις 2 Δεκεμβρίου 1884, έχουμε αναφορά στα θεατρικά δρώμενα της ελληνικής διασποράς.

γ) η πρώτη ελληνική εφημερίδα που εκδίδεται στην Οδησό και σε όλη την Ρωσία τιτοφόρησε σαν *ΚΟΣΜΟΣ* την Παρασκευή 1^η Δεκεμβρίου 1906. Οι πληροφορίες για το θέατρο και τους περιοδεύοντες θιάσους βρίσκονται συνήθως στην τρίτη και την τέταρτη σελίδα χωρίς φανερή ένδειξη. Από αυτή την εφημερίδα μπορούμε να παρακολουθούμε σταθερά τα ελληνικά θεατρικά γεγονότα μέχρι τις 4 Δεκεμβρίου 1913.

δ) η δεύτερη εφημερίδα της Οδησού που έβγαине τακτικά στα ελληνικά ήταν το *ΦΩΣ* με πρώτη την Κυριακή 10 Μαΐου 1909. Στην βιβλιοθήκη εντοπίστηκαν τα τεύχη μέχρι τον αριθμό 103, δηλαδή μέχρι τις 6 Φεβρουαρίου 1911. Περιέχει πλούσιο υλικό για τις θεατρικές παραστάσεις στα ελληνικά.

ε) η τρίτη εφημερίδα είναι ο *ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΣΤΗΡ* (ELLINICOS ASTIR). Προτοεμφανίστηκε στην Οδησό την Πέμπτη 11 Ιουλίου 1913 καταλήγει στον αριθμό 86 στις 13 Μαρτίου 1916.

στ) η τέταρτη ο *ΗΛΙΟΣ* (ELIOS) εμφανίστηκε για πρώτη φορά το Σάββατο 26 Νοεμβρίου 1916 και έφτασε μέχρι την 42^η έκδοση στις 15 Οκτωβρίου 1917.

ζ) η πέμπτη έχει τον τίτλο *ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ*, ήταν εφημερίδα με έδρα την ελληνική λέσχη «Ομόνοια» στην Οδησό. Προτοκυκλοφόρησε την 30 Απριλίου 1917 μέχρι τις 4 Οκτωβρίου 1917.

η) στη βιβλιοθήκη εντοπίστηκαν τα θεατρικά περιοδικά στα ρωσικά που εκδίδονταν στην Οδησό στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Για τους επόμενους μελετητές μπορούν να φανούν χρήσιμα τα παρακάτω: *АНТРАКТ* (1909), *ДИВЕРТИСМЕНТ* (1907-1914), *ОДЕССКОЕ ОБОЗРЕНИЕ ТЕАТРОВ* (1911), *ТЕАТАР И КИНО* (1915-1919), *ТЕАТАР* (1922), *ТЕАТАР И ТАНЦЫ* (1911), *ТЕАТРАЛНЬОЕ БЮРО* (1908-1914), *ТЕАТРАЛНЬНЬІЙ КУРЬЕР* (1913), *САВРЕМЕННЬІЙ ТЕАТР И ШАНТЕН* (1906) όπως και οι μονογραφίες *В.В. ГОЛОТА: ТЕАТРАЛНЬАЯ ОДЕССА* [Θεατρική Οδησός], *Мистецтво, Киев* 1990, 243 σ. και *В. С. МАКСИМЕНКО: ДВА ВЕКА ОДЕССКОГО ГОРОДСКОГО ТЕАТРА* [Δυο αιώνες του δημοτικού θεάτρου της Οδησού], *Астропринт, Одесса* 2005, 328 σ.

Σχόλιο

Το πιο σπουδαίο εύρημα βέβαια είναι ο εντοπισμός και η αναπαραγωγή σε ψηφιακή μορφή των πέντε ελληνικών εφημερίδων από τις οποίες μπορούμε να παρακολουθούμε όλα τα θεατρικά γεγονότα στο χρονικό διάστημα 1906-1917 (για ευνόητους λόγους η σφριγηλή θεατρική ζωή της πόλης σημειώνει φανερή κάμψη στους Βαλκανικούς Πολέμους και στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο). Οι αποκλειστικές πληροφορίες για το θέατρο και γενικά για τη ζωή του Ελληνισμού στην Οδησό στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα συμπληρώνονται

με ολόκληρα άρθρα για τα πολιτιστικά γεγονότα στην Ελλάδα, με σχόλια των ελληνικών έργων ή γεγονότων, τα οποία είχαν ειδική καλλιτεχνική απήχηση. Αυτό το πολύτιμο υλικό εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για τις θεατρικές δραστηριότητες στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Η δεύτερη σημαντική ανακάλυψη ήταν ο εντοπισμός των δύο ρωσικών εφημερίδων που κυκλοφορούν από τον 19^ο αιώνα (υπάρχει και η τρίτη *ОДЕССКИЙ ЛИСТОК*), οι οποίες στις τελευταίες σελίδες αναφέρουν τα θεατρικά γεγονότα τεκμηριώνοντας χρονολογίες ελληνικών παραστάσεων, στοιχεία για περιοδεύοντες θιάσους, αίθουσες των παραστάσεων, σπάνιες κριτικές κτλ. Αυτές οι πληροφορίες για τις ελληνικές παραστάσεις σε συνδυασμό με τις ανταποκρίσεις που εντοπίζονται στον εγχώριο τύπο είναι έγκυρες μαρτυρίες των μετακλήσεων.

Τρίτο σημαντικό στοιχείο της αποστολής είναι η εύρεση των θεατρικών περιοδικών και βιβλίων στα ρωσικά, τα οποία μας ενημερώνουν γενικά για την θεατρική ζωή της Οδησού τον 19^ο και 20^ο αιώνα και χρησιμεύουν στην αξιολόγηση των ελληνικών θεατρικών δρώμενων μέσα στο τοπικό καλλιτεχνικό πλαίσιο.

Β'

Το ιστορικό των ελληνικών παραστάσεων στην Οδησό είναι γνωστό ως το 1824²²: εκεί αποστηθίζει το 1823/24 ο έφηβος Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής τον *Βρετανικό* του Ρακίνα, αρχίζει να μεταφράζει τη γαλλική διασκευή του *Βασιλιά Αηρ* του Ducis, μεταφράζει και παίζει τον *Μωάμεθ* του Βολταίρου σε σιταποθήκη (ενώ η παράσταση του *Μιθριδάτη* του Ρακίνα δεν πραγματοποιείται), συγγράφει την τραγωδία *Πύραμος και Θιάβη* (που δεν σώζεται) και το γαλλικό έμμετρο *L' exil d' Amour* (που σώζεται στο αρχείο του Ραγκαβή), και ανεβάζει, σε σιταποθήκη και πάλι, παράσταση της *Ζαΐρας* του Βολταίρου (καθώς και το γαλλικό δράμα *Le nicochets* στο αρχοντικό Πολωνέζας κόμησας)²³. Όμως για μια ενδεχόμενη συνέχεια ελληνικών παραστάσεων στην πόλη της Φιλικής Εταιρίας κατά το 19^ο αιώνα τίποτε δεν είναι γνωστό. Ωστόσο υπέρ αυτής της πιθανής συνέχειας της σχετικής δραστηριότητας συνηγορούν τρία γεγονότα: 1) η ακμάζουσα κι εύπορη ελληνική παροικία στο σημαντικό λιμάνι της Μαύρης Θάλασσας, με την πολυετή δημαρχία (1878-1895) του Έλληνα ευεργέτη Γρηγόριου Μαρασλή (1831-1907)²⁴, 2) η ύπαρξη θεατρικών προγραμμάτων του θιάσου Απέργη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στο Θεατρικό Μουσείο που αφορούν παραστάσεις στην Οδησό, 3) η ανασυγκρότηση των περιοδειών των πρώτων πρωταγωνιστριών του 19^{ου} αιώνα, που είχαν σταθμό και την Οδησό. Συγκεκριμένα: η Πιπίνα Βονασέρα το 1869, η Αικατερίνη Βε-

²² Βλ. παραπάνω (Λάσκαρης, *ό. π.*, τόμ. Α', σσ. 150-178, Α. Ταμπάκη: «Το ελληνικό θέατρο στην Οδησό (1814-1818): Αθησαύριστα στοιχεία», στον τόμο: *Η νεοελληνική δραματολογία και οι δυτικές της επιδράσεις (18ος-19ος αι.)*, Αθήνα 2002, σσ. 39-51, Γ. Σιδέρης: *Ιστορία του νέου ελληνικού θεάτρου* Τόμ. Α', Αθήνα 1990, σσ. 24 εξ. κτλ.

²³ Α. Ρ. Ραγκαβής: *Απομνημονεύματα*. Τόμ. Α', Αθήνα 1892, σσ. 114 εξ., 119 εξ., 121 εξ., 123 εξ., 127 εξ.

και σ. 138. Βλ. επίσης Β. Πούχνερ: «Μια σημαντική πηγή της ιστορίας του ελληνικού θεάτρου του 19^{ου} αιώνα. Τα *Απομνημονεύματα* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1894/95, 1930)», στον τόμο: *Καταπακτή και υποβολείο. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2002, σσ. 81-151, ιδίως σσ. 100-103.

²⁴ Κ. Παπουλίδης: *Γρηγόριος Γ. Μαρασλής (1831-1907). Η ζωή και το έργο του. Συμβολή της δραστηριότητας του Ελληνισμού της Ρωσίας, Θεσσαλονίκη 1989*

ρόνη το 1897, η Ευαγγελία Παρασκευοπούλου το 1880, το 1884 και το 1896.²⁵

Με βάση τα στοιχεία αυτά προγραμματίστηκε και σχεδιάστηκε η παραπάνω βολιδοσκοπική αποστολή, την οποία έφερε σε πέρας με πρώτα αξιόλογα αποτελέσματα η Ιρένα Μπογντάνοβιτς. Εντόπισε στα χρόνια 1884/85 θεατρική δραστηριότητα από τον θίασο του Κωνσταντίνου και της Ελπίδος Χαλκιοπούλου: συγκεκριμένα τον Ιανουάριο / Φεβρουάριο 1884 και τον Νοέμβριο / Δεκέμβριο 1884 / Ιανουάριο 1885. Οι σχετικές αναφορές στις ρωσικές εφημερίδες είναι σύντομες. Ο θίασος «Νέος Μένανδρος» υπό τον Γ. Πετρίδη με το ζεύγος Χαλκιοπούλου μπορεί να τεκμηριωθεί και ένα χρόνο πιο πριν: τον Απρίλιο του 1883 έδωσαν πέντε παραστάσεις στο «Ρωσικόν Θέατρον» (*Γαλάτεια, Κόρη του παντοπώλου, Ο ρακοσυλλέκτης των Παρισίων*): ο θίασος απαρτιζόταν από τους Εμμαν. Λοράνδο, Κ. Βρόντα, Κ. Χαλκιοπούλο, Κ. Βεντούρα, Ε. Χαλκιοπούλου, κ. Πετρίδου και Αικ. Βρόντα²⁶. Αλλά το ζεύγος Χαλκιοπούλου τεκμηριώνεται ήδη δέκα χρόνια πριν στην Οδησό: τον Νοέμβριο του 1874 έδωσε τη *Μερόπη* και το έργο *Οι δύο λοχία*: ο θίασος αποτελείτο από δύο γυναίκες και έξι άντρες (μεταξύ άλλων και ο Σπυρίδων Αραβαντινός)²⁷. Αν όντως η Οδησός τότε «είχε να δει ελληνικό θίασο από τα χρόνια του προεπαναστατικού Διαφωτισμού» θα το δείξει η περαιτέρω έρευνα²⁸. Πάντως η Ελπίς (Κυριακού-)Χαλκιοπούλου εμφανίζεται ως Ισμήνη στην ιστορική παράσταση της *Αντιγόνης* το 1867 από το Πανεπιστήμιο Αθηνών.²⁹ Τεκμηριώνεται το 1868 στον θίασο του πατέρα της, Ιωάννη Κυριακού (†1868) στην Πόλη³⁰, στον οποίο φαίνεται πως ανήκει ήδη ο Κωνστ. Χαλκιοπούλος, τον οποίο παντρεύτηκε στη συνέχεια: το 1871/72 τη βρίσκουμε στο θίασο του Δημ. Αλεξιάδη στην Πόλη μαζί με τον άντρα της, με πρωταγωνίστρια την Πιπίνα Βονασέρα³¹, το 1872/73 τεκμηριώνεται με τον ίδιο θίασο στη Σμύρνη: στη συνέχεια όμως παραμένει πλέον μόνιμα στην Πόλη και συνεργάζεται σε ερασιτεχνικές παραστάσεις (καλοκαίρι του 1873) και το χειμώνα πρωταγωνιστεί στο θίασο Βασιλειάδη³². Από εκεί οργανώνει πλέον την εξόρμησή της προς την Οδησό το 1873/74 (βλ. παραπάνω), αλλά το 1875/76 τη βρίσκουμε μαζί με τον σύζυγό της στον θίασο Γ. Πετρίδη στη ρουμανική Βράιλα³³ ως πρωταγωνίστρια πλέον με πλούσιο ρεπερτόριο. Το 1979/80

(ΙΜΧΑ 222).

²⁵ Α. Αλτουβά: *Το φαινόμενο του γυναικείου βεντετισμού το 19^ο αιώνα στην Ελλάδα*, διδ. διατρ. Αθήνα 2007, σσ. 59, 310 εξ., 349, 485 εξ.

²⁶ Γ. Σιδέρης: *Ιστορία του νέου ελληνικού θεάτρου*. Τόμ. Β' / 3, Αθήνα 2009, σσ. 176 εξ. (υπό έκδοση). Ευχαριστώ τον συνάδελφο Π. Μαυρομούστακο που μου παραχώρησε φωτοαντίγραφα των σχετικών τυπογραφικών δοκιμών.

²⁷ Στο παραστασιολόγιο του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών σημειώνεται πως πρόκειται για κωνσταντινουπολίτικο θίασο με το ζεύγος των πρωταγωνιστών, που «σχεδίαζε σειρά παραστάσεων με το ζεύγος Μαρκεσίνη (βλ. *Νεολόγος* Αθηνών 22/9), πράγμα που σημαίνει ότι η εξόρμησή στην Οδησό αποφασίστηκε και πραγματοποιήθηκε μέσα σε ελάχιστο χρόνο» (Χατζηπανταζής, *ό. π.*, σ. 985).

²⁸ Χατζηπανταζής, *ό. π.*, σ. 985.

²⁹ Σιδέρης, *ό. π.*, τόμ. Α', σ. 213. Για τη μορφή της βλ. και Θ. Έξαρχος: *Έλληνες ηθοποιοί «Αναζητώντας τις ρίζες»*. Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα μέχρι το 1899, Αθήνα/Γιάννινα 1995, σσ. 49, 233 και του ίδιου, *Έλληνες Ηθοποιοί «Αναζητώντας τις ρίζες»*. Συμπλήρωμα του Α' τόμου με προσθήκες και διορθώσεις. Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα μέχρι το 1899, Αθήνα/Γιάννινα 1997, σσ. 184 εξ.

³⁰ Χατζηπανταζής, *ό. π.*, σσ. 662 εξ. Για τον θίασο του Ιωάννου Κυριακού (1818-1868) και Χρ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου: *Το ελληνικό θέατρο στην Κωνσταντινούπολη το 19^ο αιώνα*. Τόμ. Α', Αθήνα 1994, σσ. 284 εξ.

³¹ Αναφέρεται πλέον ως Ελπίς Χαλκιοπούλου-Κυριακού (Χατζηπανταζής, *ό. π.*, σσ. 800 εξ.).

³² Χατζηπανταζής, *ό. π.*, σσ. 848 εξ., 947 εξ., Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *ό. π.*, σ. 246.

³³ Χατζηπανταζής, *ό. π.*, σσ. 1051 εξ.

στον θίασο Αλεξιάδη στην Πόλη αναφέρεται και ο γιος του θεατρικού ζεύγους³⁴. Εντοπίζεται εκεί πάλι το 1882 με τον θίασο Μ. Αρνιωτάκη³⁵. Ο άντρας της, Κωνσταντίνος Χαλκιάπουλος, εμφανίζεται δύο φορές ως θιασάρχης στην Πόλη: το 1878 και το 1883 («Νέος Μένανδρος»), οπότε με τη γυναίκα του βοηθάει και έναν ερασιτεχνικό θίασο στα Ταταύλα³⁶. Έτσι δεν ξαφνιάζει η εμφάνιση του ζεύγους το 1884/85 στην Οδησό. Δεν αποκλείεται, στη δεκαετία 1873/74-1884/85 να έχει δώσει και πιο τακτικά παραστάσεις στην Οδησό.

Το ότι οι παρευξινίες χώρες γύρω από τη Μαύρη Θάλασσα, τόσο στη νότια πλευρά του Ποντιακού Ελληνισμού στις βόρειες ακτές της Μικρασίας και στην ενδοχώρα, όσο και στις ανατολικές (της σημερινής Γεωργίας), βορείως στις ακτές της Κριμαίας και της Αζοφικής³⁷ και προς δυσμάς στις ακτές της Ρουμανίας και Βουλγαρίας αποτελούν έναν ενιαίο ζωτικό χώρο του Ελληνισμού, το αποδεικνύει και η δεύτερη ομάδα πηγών που αφορά το χρονικό διάστημα 1906-1917, που αποτελείται πλέον από ειδήσεις σε ελληνικές εφημερίδες της Οδησού, καλύπτει όμως όλο τον αναφερόμενο χώρο. Είναι φανερό πως αυτές οι πηγές πρέπει να συνδυαστούν με τις πληροφορίες που δίνει ο Ερμής Μουρατίδης (Βατούμι 1895 [Batumi], 1906, 1913, 1914, 1916, 1917, 1918, 1919, Τιφλίδα 1907, 1911, 1912, 1914, 1915, 1916, 1918, Αμπίνσκαγια 1913, 1916, 1917, 1918 (Abinsk), Τάκβα 1913, Τουάφε 1913 [Tuapse], Θεοδοσία 1915 [Feodosija], Κερτς 1916 [Kerč], Ανάπα 1917 [Anapa], 1918, Νοβορωσίσκ 1917 [Novorossijsk], 1918, 1919, 1920, Καρς 1917, Γιάλτα 1918, 1920, Γκέλεντζικ 1918, Σοχούμι 1919 [Suchumi])³⁸, αλλά και η διδακτορική διατριβή της Αλτουβά για τις μετακινήσεις των πρωταγωνιστικών θιάσων (Βερντιάνσκα [Berdjansk] 1869, 1871, Ταγκανρόκ [Taganrog] 1869, 1871, Γέισκ [Ejsk] 1871, Μαριούπολη [Maryupol] 1871,- όλες στην Αζοφική, Ταϊγάνι 1888, 1896, Βατούμι 1888, Ροστόβι 1896 [Rostov na Donu στην Αζοφική], Τραπεζούντα 1898)³⁹. Πρόκειται σχεδόν αποκλειστικά για παραθαλάσσιες πόλεις. Τέτοιες ειδήσεις αφορούν ερασιτεχνικές παραστάσεις στο Καρς το 1907 και το 1908, ερασιτεχνική παράσταση στο Σοχούμι το 1908, ο «Ευριπίδης» «εις Κισνόβιον» το 1908, διερχόμενος θίασος στη Γιάλτα και στο Ροστόβι 1909, σχολική παράσταση του Βάκου (Baki στην Κασπία), φιλανθρωπική παράσταση στο Σοχούμι το 1910 από το Μουσικοδραματικό Σύλλογο, το ίδιο το 1915, σύσταση Ελληνικού Μουσο-Φιλολογικού Συλλόγου στη Σεβαστούπολη (Sebastopol) το 1917. Είναι αξιοπρόσεκτη η καλλιτεχνική οργάνωση των Ελλήνων στις παρευξινίες περιοχές λίγο πριν από τη Ρωσική Επανάσταση και η πυκνότητα της επικοινωνίας μεταξύ τους.

Την ίδια την Οδησό αφορούν θεατρικές ειδήσεις και κριτικές παραστάσεων, σε χρονολογική σειρά: Νοέμβριος 1907 «Ευριπίδης», «Νέα Σκηνή», Μάρτιος 1908, «Ευριπίδης», 1909 θίασος Χέλμη, θίασος Πολυξένης Παυλάτου 1909, Ελληνικός Δραματικός Θίασος του Μιχ. Δανιήλ, θίασος Παρασκευοπούλου 1910, «Αριστοφάνης» του Απέρογη, Ελληνικός Με-

³⁴ Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *ό. π.*, σσ. 251, 295.

³⁵ Σιδέρης, *ό. π.*, τόμ. Β' 3, σ. 168.

³⁶ Τελευταία φορά τεκμηριώνεται το 1890/91 στην Πόλη στον θίασο του Δ. Αλεξιάδη (Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *ό. π.*, σσ. 290 εξ., για τη σύμπραξη με τους ερασιτέχνες σσ. 311, 312 εξ.).

³⁷ Το μαρτυρούν ακόμα και τα ονόματα των πόλεων:

Cherson, Nikopol, Melitopol, Jevpatorija, Sevastopol, Simferopol (!), Foros, Feodosija (Θεοδοσία), Maryupol, Stavropol κτλ.

³⁸ Ε. Α. Μουρατίδης: *Το ποντιακό θέατρο. Νότια Ρωσία, Γεωργία, Ουκρανία 1810-1917*, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 30-44.

³⁹ Αλτουβά, *ό. π.*, σσ. 68 εξ., 75, 137, 349 εξ., 361 εξ.,

λοδραματικός Θιάσος κτλ. Αλλά δεν είναι μόνο οι κριτικές καθαυτές: δημοσιεύονται και θεατρικά προγράμματα καθώς και ποικίλα σχόλια που διαφωτίζουν τα «παρασκήνια», τους πόθους της ελληνικής παροικίας για επαφή με το καλλιτεχνικό γίγνεσθαι στην πατρίδα, αλλά και αναφορές στην καταπληκτική κινητικότητα των θιάσων, που οργώνουν στην κυριολεξία όλα τα παράλια του Εύξεινου Πόντου και της Αζοφικής. Αν υπολογίσουμε και τις περιοδείες τους στην Ανατολική Μεσόγειο (Αλεξάνδρεια, Σμύρνη, Ερμούπολη, Πάτρα, Επτάνησα), τότε κατανοούμε πως το θαλασσινό ταξίδι, με όλους τους κινδύνους και την ταλαιπωρία του, ήταν καθημερινό βίωμα των Ελλήνων ηθοποιών στα μπουλούκια έως την εποχή του Μεσοπολέμου ακόμα: μέρος της ζωής τους έχουν περάσει στο καράβι. Οι περιοδείες ήταν στρατηγικές επιβίωσης –οι επιτυχίες στις ελληνικές παροικίες της Διασποράς ήταν πιο εύκολες– αλλά συνάμα και πατριωτική και πολιτισμική αποστολή: στην αρθρογραφία του τύπου φαίνεται ανάγλυφη η δίψα για επαφή των Ελλήνων της ιστορικής διασποράς με την Ελλάδα. Κομβικό σημείο αυτών των ταξιδιών από τη μια στην Ανατολική Μεσόγειο και το Αιγαίο, και από την άλλη στη Μαύρη Θάλασσα και την Αζοφική, ήταν η Κωνσταντινούπολη, που αποτέλεσε για ορισμένους θιάσους και για κάποια χρονικά διαστήματα μόνιμη βάση εξόρμησης στις παρευξείνιες χώρες.⁴⁰

Η σημασία αυτών των ειδήσεων έγκειται και στο γεγονός, πως οι ελληνικές αυτές εφημερίδες της Οδησού είναι δυσπρόσιτες και δεν φαίνεται να υπάρχουν αλλού. Αποτελούν και ξεχωριστό στόχο των Ελλήνων ερευνητών στην πόλη της Φιλικής Εταιρίας για την ενδελεχέστερη διαφώτιση της ιστορίας της ελληνικής παροικίας στο σημαντικό αυτό λιμάνι κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Η συστηματική αξιοποίηση των πληροφοριών του τύπου της Οδησού θα πραγματοποιηθεί σε τρία βήματα: ένα μελέτημα για την ελληνική θεατρική κίνηση το 1884/85 από τις ρωσικές εφημερίδες, ένα άλλο για την ελληνική θεατρική κίνηση στην Οδησό 1906-1910 κυρίως, και ένα τρίτο για τις ειδήσεις για τον ευρύτερο χώρο του Ελληνισμού στις παρευξείνιες χώρες γύρω από τη Μαύρη Θάλασσα.